

Knygotyra
2022, vol. 78, pp. 255–261

ISSN 0204–2061 eISSN 2345-0053
DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2022.78.115>

ĮDĖMUS ŽVILGSNIS Į PRŪSIJOS MAŽLIETUVIŲ MARTYNĄ JANKŲ

Manfred Klein

Am Spitzenbach 2, App. 115, D-53604 Bad Honnef,
Vokietija / Deutschland
El. paštas par.klein@t-online.de

KAUNAS, DOMAS. *MARTYNAS JANKUS: TAUTOS VIENYTOJAS IR LIETUVIŲ SPAUDOS KURĖJAS*: MONOGRAFIJA. VILNIUS: VILNIAUS UNIVERSITETO LEIDYKLA, 2021. 879 P. – ILIUSTR., SANTRAUKOS ANGLŲ IR VOKIEČIŲ KALBOMIS. ISBN 978-609-07-0630-5.

Prieš mus – ypač turtinga savo turiniu knyga, kuri, vertinant iš vokiškai kalbančiojo pozicijų, turi tik vieną sunkinančią aplinkybę: ji parašyta lietuvių kalba, o ją vokiškai kalbančiuose kraštuose supranta labai nedaug žmonių, tarp kurių istorikų išvis yra vos vienas kitas. Dėl to dar apmaudžiau, nes nagrinėjama personalija ir tema Vokietijoje išties susilauktų susidomėjimo. Publikacijoje galima rasti įvairios naujos informacijos Rytų Prūsijos istorijos ir jos etniniu ir kalbiniu požiūriu skirtingų gyventojų grupių, Vokietijos reicho mažumų politikos temomis.

„Martynas Jankus (1858–1946) – istorinė asmenybė. Dar gyvas jis buvo heroizuotas, jo vardu vadintos gatvės ir organizacijos, jam gyvam pastatytas monumentas“ (p. 18). Šiuo pirmuoju pratarmės sakiniu autorius leidžia suprasti, kokią užduotį jis sau šiuo reikšmingu kūriniu išsikėlė – įvairiapusiai įvertinti moderniosios Lietuvos istorijai ir visai tautai svarbią asmenybę. Šiam tikslui pasiekti kultūros istorikas Domas Kaunas, buvęs ilgametis Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Knygotyros katedros vedėjas, nuo 2003 m. – Knygotyros ir dokumentotyros instituto direktorius, yra kaip niekas kitas

Received: 2022 02 21

Copyright © 2022 Manfred Klein. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access journal distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

kompetentingas. Ženkliai jo mokslinių tyrimų dalis susijusi su istorine Prūsų Lietuva (alternatyvus pavadinimas vok. *Kleinlitauen*, liet. *Mažoji Lietuva*), jos bibliotekomis ir leidyba, tad neatsitiktinai autoriaus tyrimų akiratin pateko leidėjas, knygų platintojas, publicistas ir politikos aktyvistas Martynas Jankus (vok. *Martin Jankus*). Taigi, tam tikra prasme šis darbas laikytinas autoriaus ilgamečių tyrimų ir šaltinių analizavimo kvintesencija ir rezultatu.

Lemiamą reikšmę apsispręsti rašyti didžiulės apimties monografiją D. Kaunui, tikėtina, turėjo ta aplinkybė, kad nepaisant to, jog Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 100-mečio (2018) programos ir publikacijų veikiančiais asmenimis tapo XIX a. antrosios pusės nacionalinių judėjimų dalyviai, vis dėlto protagonistas Jankus į jų tarpą nepateko (p. 19). Ši situacija autoriui tapo pretekstu išsamiai gilintis į lietuvininkų (vok. *ostpreußische Litauer*) ir tuo metu carinei Rusijai priklausiusios Didžiosios Lietuvos suartėjimą ir tai atskleisti per Martyno Jankaus asmenį jo aplinkoje lietuviškai leistos laisvosios spaudos ir kultūrinių istorinių bei politinių įvykių genezės aspektu. Tokiu būdu galėjo būti siekiama išsamiai pristatyti 1871–1918 m. laikotarpiu prie rytinių Vokietijos reicho sienų ir Lietuvoje vykusius istorinius įvykius, kontekstą demonstruojant per centrinės knygos figūros Jankaus biografiją ir su juo susijusius įvykius ir asmenis. Taip radosi iš dalies chronologinė tyrimo seka.

Knygos pradžioje autorius analizuoja pirmtakų tyrimus apie asmenį bei jo kompleksinę veiklą ir konstatuoja, kad „reziumuojant galima teigti, kad Jankaus istoriografija nėra išsamiai ir įvairiapusė, giliau tirtos tik jo leidybos ir spaudos darbo temos“ (p. 28). Keturias teminiu požiūriu suformuotas svarbiausias veikalo dalis užbaigia trumpa reziumė ir išsamus pagalbinis aparatas, kurį, be pavardžių ir vietovardžių rodyklių, sudaro kai kurių dokumentų publikacijos su daliniais komentarais, taip pat 954 pozicijų šaltinių ir literatūros sąrašas. Pastarasis vertintinas kaip gausių bibliografinių nuorodų ir archyvinės medžiagos tekste išnašų sąvadas. Tai leidžia suprasti, kaip D. Kaunas siekė sumanymo pateikti knygos pagrindinio veikėjo istorinius veiklos etapus, juos vertinant iš visų įmanomų žiūros taškų ir einant giliau nei iki šiol (p. 28). Autorius daugiausia rėmėsi rankraštiniais šaltiniais, taip pat ir spausdintais dokumentais, saugomais Lietuvos, kai kuriais atvejais Vokietijos ir kitų šalių archyvuose bei bibliotekose. Ne paskutinėje vietoje buvo ir jo asmeninės kolekcijos fonduose saugomi dokumentai, kaip antai gausiai panaudota ikonografija: nuotraukos ir atvirukai.

Preciziško šaltinių tyrimo rezultatai atsiskleidžia jau pirmojoje knygos dalyje, pavadintoje „Rambyno paunksnėje“ (vok. *Im Schatten des Rombinus*, p. 31–122), kurioje kalbama apie Martyno Jankaus pirmtakų bei jo paties kilmę ir

aplinką gimtuosiuose Bitėnuose (vok. *Bittehnen*) bei Ragainės (vok. *Ragnit*) parapijoje. Remdamasis bažnytinių metrikų įrašais D. Kaunas koreguoja anksčiau įsigalėjusią nuostatą dėl giminės šaknų, kurią pateikdavo ir pats Jankus, kad jis esąs neturtingo valstiečio sūnus. Formalus švietimas pagrindinėje mokykloje (vok. *Volksschule*) jau vien dėl to buvo gana kuklus, kad netgi vidutiniokų valstiečių vaikai šiltuoju metų periodu turėjo dirbti ūkiuose ir negalėjo lankyti mokyklos. Būsimasis rašytojas, spaustuvininkas ir leidėjas savarankiškai lavinosi skaitydamas, taip pat bendraudamas su įvairaus išsilavinimo visuomenės grupių atstovais – ir tai nebuvo mažai. Apskritai, pateikdamas informacijos apie žmonos ir jos tėvų kilmę bei šeimos ryšius, D. Kaunas nepaprastai tikroviškai perteikia Mažosios Lietuvos šeimos, gyvenusios prieš pat įžengiant į XX amžių, privataus ir visuomeninio gyvenimo vaizdą. Pirmojo pasaulinio karo metais Jankaus šeima, kaip ir daugelis kitų Rytprūsių gyventojų, buvo priverstinai krašto užėmusios carinės kariuomenės deportuota į Rusiją, iš kurios grįžo tik 1918 m. viduryje. Vokiečių valstybė 1919 m. nuostolių šeimai nekompensavo, tikėtina, dėl politinės veiklos, pritariančios Rytprūsių prijungimo prie besikuriančios Lietuvos Respublikos klausimui (p. 121).

Antroje tyrimo dalyje „Viešojoje erdvėje“ (vok. *Im öffentliche Raum*, p. 124–343) autorius pateikia šio Lietuvoje taip mielai „Mažosios Lietuvos patriarchu“ vadinto žmogaus politinę biografiją. „Jankus save laikė labiau politiku nei kultūros veikėju“ (p. 127) – taip jo savivoką įvertina autorius. Greta Jankaus prisiminimų ir dienoraščio įrašų autorius pasinaudoja išlikusia korespondencija tarp Jankaus ir jo bendražygių Lietuvoje ir Mažajoje Lietuvoje, taip pat jų memuarais. D. Kaunas apskritai kritiškai vertina M. Jankų – agitatorių ir kandidatų – rinkimuose dėl jo politinės pozicijos griežtumo ir prieštaravimo. Vis dėlto nuodugnus asmens ir jo veiklos pavaizdavimas atskleidžia, kad stipresnis už viską buvo įsipareigojimas lietuvių tautos vienybei. Spaustuvininko ir leidėjo reikšmė bei pomirtinė šlovė pirmiausia sietinos su jo indėliu steigiant, spausdinant ir platinant visų pirma Didžiąjai Lietuvai (vok. *Russisch Litauen*) skirtą žurnalą „Aušra“ (vok. *Morgenröte*). Kultūros istorikas D. Kaunas Jankui ir kitiems greta jo buvusiems asmenims – J. Basanavičiui, J. Mikšui, J. Šliūpiui, A. Višteliiui, G. Sauerweinui, taip pat Jankaus remtiems angažuotiems Mažosios Lietuvos lietuviams politikams V. Bruožiiui, J. Smalakiui, J. Vanagaičiui ir D. Zauniui skiria daug dėmesio. Tyrimas aiškiai atskleidžia, kad Jankus nebuvo susijęs su Mažosios Lietuvos bažnytine ir religine-pietistine aplinka, todėl jo spaustuvės kai kada patyrė nuostolių. Bendrąja prasme šioje knygos dalyje plačiai pristatomos į tarptautinį judėjimą įsijungusių Mažosios Lietuvos politikų intencijos ir veiklos, kovojant už mirštančią tautą (vok. „sterbendes Volk“, p. 129) ir nacijos

„atgimimą“. Knygoje taip pat aprašomas Vokietijoje mažai žinomas Jankaus indėlis statant Luizės tiltą per Nemuną Tilžėje (vok. *Tilsit*): jis buvo pradėtas statyti po Jankaus 1904–1907 m. inicijuotų peticijų (p. 254 ir toliau).

Jankus dar gerokai iki 1914 m. dėl savo politinės veiklos buvo patyręs tam tikrų Vokietijos reicho teisėsaugos institucijų represijų, o Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje savo dažnai publikuotais pareiškimais dėl Mažosios Lietuvos prijungimo prie Lietuvos Respublikos jis sulaukdavo vokiškai orientuotos aplinkos užsipuolimų. Krištiškai vertindamas net ir kiekvieną smulkmeną, D. Kaunas pristato politinio veikėjo kelią: Jankaus kartu su kitais pasirašyta Tilžės deklaracija („Pareiškimas“ arba „Tilžės aktas“, 1918-11-30), jo įtraukimas į Lietuvos Tarybą (vok. *Landesrat*) 1920 m. ir aktyvus dalyvavimas veikloje, susijusioje su Vyriausiojo Mažosios Lietuvos gelbėjimo komiteto (vok. *Oberstes Komitee zur Errettung Kleinlitauens*) 1923 m. sausio 19 d. deklaracija. Tais pačiais metais įvykęs Klaipėdos krašto prijungimas prie Lietuvos Respublikos, galima sakyti, užbaigė Martyno Jankaus kaip politinio Vokietijos istorijos, į kurią jis savo gyvenimo pabaigoje turėjo priverstinai sugrįžti, veikėjo vaidmenį.

Neatsitiktinai autorius į antrosios knygos dalies struktūrą taip pat įtraukė ir M. Jankaus, kaip protagonisto, veiklą kultūros srityje. Nesvarbu, apie ką būtų kalbama – jo vaidmenį „Birutės“ draugijoje, įsitraukimą į Prūsijos lietuvių pasirengimo dalyvauti pasaulinėje parodoje Paryžiuje 1900 m. organizacinę veiklą ir dalyvavimą joje ar etnografinio lietuvių muziejaus Tilžėje steigimą, Jankus visada veikia politiškai apgalvotai. Be jokios abejonės, remdamas lietuvių literatūrą ir raštiją, jis galvoja ir apie savo ekonominius interesus. Autorius kritiškai vertina M. Jankaus paliktą egodokumentinę medžiagą, kuria remiantis galėtų būti produktyviau konstruojamos jo politinės nuostatos, susiformavusios Vokietijoje ir Lietuvoje vykusių pokyčių kontekste. D. Kaunas atkreipia dėmesį į vis dar neužpildomas tyrimų spragas, turinčias įtakos viešam asmenybės pažinimui Lietuvoje: „Jankaus prisiminimai dar laukia tyrėjų ir vartotojų. Jų naudojimas tebėra minimalus“ (p. 343).

Trečiosios dalies „Leidėjas ir spaustuvininkas“ (vok. *Der Verleger und Drucker*, p. 344–645) centre – sunkus ir dažnai pavojingas kultūrininko darbas, administruojamas griežtai laikantis Prūsijos įstatymų ir policijos potvarkių bei cenzūros taisyklių. Tą jis jautė nuolat, taip pat ir 1889 m. Ragainėje, kai leidinius pradėjo spausdinti savo mažoje spaustuvėje. Jo paties duomenimis, jis už spaudos įstatymo nesilaikymą mažiausiai 27 kartus buvo nubaustas piniginemis baudomis arba areštuotas (p. 349). Žymiausiai Jankaus, kaip spaustuvininko, veiklos daliai D. Kaunas priskiria periodinių leidinių, kurie buvo skirti tiek Prūsijos lietuviams, tiek lietuviams, gyvenantiems anapus Rusijos sienos,

leidybą (p. 399). Leidybinė veikla apėmė redakcinį darbą ir platinimą ir visa tai dažnai atvejais atliko vienas ir tas pats žmogus. Lietuvoje uždraudus spaudą lotyniškais spaudmenimis, čia gyvenantiems skaitytojams skirti leidiniai turėjo būti gabenami kontrabanda. Jankus, žvelgiant iš vokiečių valdžios institucijų pozicijų, plačiai užsiėmė nelegalia veikla. D. Kaunas mums pateikia ne tik iki šiol skaitytojui nežinomą informaciją apie tiražus, abonentus, iki pat Šiaurės Amerikos vedantį platintojų tinklą ir knygnešių maršrutus į Rusijos valdomą teritoriją (p. 517), tačiau taip pat apie daug kartų komersantą ištikusias finansines katastrofas. Spaudos draudimo Lietuvoje panaikinimas 1904 m. reišė, kad verslas turi būti perorientuotas į kitas sritis. Jankaus spaustuvė, nuo 1893 m. veikusi jam priklausiusiame name Bitėnuose, tapo lietuviškosios socialdemokratinės spaudos baze.

Ketvirtoji monografijos dalis „Valstybės ir Mažosios Lietuvos reprezentantas“ (vok. *Der Repräsentant des litauischen Staates und Kleinlitauens*, p. 646–741) skiriama Martyno Jankaus – viešo asmens – reikšmei Mažosios Lietuvos ir Lietuvos Respublikos gyvenime. Autorius atkreipia dėmesį į gausų, taip pat ir tarptautiniu lygmeniu oficialų minėjimą ir pagerbimą, „<...> tuo tarpu žmonių sąmonėje M. Jankus išliko kaip „Mažosios Lietuvos patriarchas“ ir „Rambyno Sargas“ (p. 649). 1925 m. jam paskirta Lietuvos valstybinė pensija buvo taip pat ir pagarbos išraiška už publicistinę ir politinę veiklą prijungiant Klaipėdos kraštą prie Respublikos, dalyvavimą derybose Paryžiuje 1923 m. dėl to krašto ateities ir vizitus į JAV (1926 ir 1930 m.), bandant pritraukti Šiaurės Amerikoje gyvenančius lietuvius plėtoti verslą Klaipėdos krašte (p. 670 ir kt.). Šioje knygos dalyje taip pat pristatoma, kaip, 1939 m. kraštą prijungus prie Vokietijos reicho, Jankus nenuilstamai dirba, tai liudija jo gausi korespondencija, jo persikėlimas į tuometę Respublikos sostinę Kauną, trumpas sugrįžimas į Bitėnus 1944 m. ir evakuacija į Vokietijos reicho gilumą, pasibaigusi ilga senolio ir jo šeimos kelione, vedusia per Kolbergą į Flensburgo perkeltųjų asmenų stovyklą (1944 m. lapkritis – 1945 m. kovas), kur jis 1946 m. gegužės 23 d. ir mirė.

D. Kaunas, kiek tik įmanoma, ėjo leidėjo ir spaustuvininko asmeninio archyvinio palikimo istorijos pėdsakais. Jo paieškų ir tyrimų rezultatai negausūs. Kaip ir visi kaimiečiai, Vokietijos valdžios nurodymu traukdamasis iš Bitėnų nuo artėjančio fronto, Jankus savo archyvą turėjo palikti gimtojoje sodyboje, vėliau šis archyvas, kaip ir asmeninė biblioteka, buvo išgrobstytas arba per kažkieno sukeltą gaisrą sudegintas (p. 726). Labai svarbu, kad nemaža jo dalis, visų pirma „Aušros“ archyvas, dar 1925 m. buvo padovanotas Kauno universitetui. Šioje vietoje knygos autorius įžvelgia dar vieną ateities tyrimo kryptį: nustatyti iki šiol menkai žinomą buvusios Jankaus asmeninės bibliotekos sudėtį (p. 654).

Taip pat liūdna, kad turtingu asortimentu pasižymėjusios Jankaus spaustuvės leidinių išsamaus rinkinio nėra nė viename iš dabartinės Lietuvos archyvų, muziejų ir bibliotekų.

Darbo apibendrinime, pavadintame „Išvadamis“ (p. 742–747), D. Kaunas įvardijo esminį savo tyrimo rezultatą: „Lyginant su kitais Mažosios Lietuvos lietuvių politinio lauko dalyviais galima teigti, kad Jankus per visą permainingą savo gyvenimą kaip niekas kitas buvo nuosekliausias tautos dalių suartinimo iniciatorius“ (p. 744). Jau vien autoriaus nuoroda į daugkartinius priešakinėse linijose už lietuvių siekius kovojusio Jankaus konfliktus su valdžios institucijomis – apie 40 teisenų, 27 nuteisimai (p. 743) – atkreipia dėmesį į asmenybės ir jos veiklos susipynimą su Vokietijos istorija. Gaila, kad knyga vokiškai kalbančiuose kraštuose bus menkai skaitoma. Kalbos barjerą šiek tiek švelnina tik gana išsami santrauka vokiečių kalba (p. 808–813).

Istorikams – tai taikytina ir kultūros istorikams – dažnai yra sunku keisti savo matymo ir nuomonės perspektyvą. Akivaizdu, kad Domui Kaunui, kaip pats pripažįsta knygos įžangoje (p. 28), tai gerai suprantama. Autorius ir neturėjo tikslo iš esmės pakeisti požiūrį, nes, kaip rašo, tyrimu specialiai siekiama atskleisti protagonistą ir jo veiklą, kaip esminį moderniosios lietuvių istorijos, kaip naujos lietuvių nacijos ir valstybės po ilgai trukusios politinio ir kultūrinio priešiško epochos formavimosi elementą. Šios siekio vedamas autorius perdėm kritiškai vertina asmenį ir šaltinius ir tai jam leidžia koreguoti kai kurias anksčiau nusistovėjusias nuostatas ar faktų interpretavimą. Žinoma, vertinant iš vokiškosios istorinės perspektyvos Martynas Jankus būtų suvokiamas kitaip nei Lietuvoje, jeigu tuo būtų užsiimta iš esmės¹. Žiūrint iš šios perspektyvos,

1 Vokiečių tyrėjų publikacijose Martynas Jankus retai sulaukia dėmesio. Dažnai cituojamame gerokai anksčiau leistame E.-A. Pliego leidinyje *Das Memelland 1920–1939* (Würzburg, 1962) Jankus iš viso neminimas. Keletas išimčių: negatyviai apie jį rašo H. A. Kurschatas knygoje *Das Buch vom Memelland* (Oldenburg, 1968, p. 159, 171, 483). M. Hellmanno leidinyje *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes* (antra, peržiūrėta laida, Darmstadt, 1976) Jankus, be kita ko, daug kartų paminėtas rašant apie „Aušrą“ ir kitus periodinius leidinius (p. 109, 117, 119). J. Tauberis, pateikdamas informaciją apie šnipų pranešimus vokiečių institucijoms, susijusius su lietuviškais renginiais Mėmelio srityje, pamini Jankų: *Überlegungen zur Bedeutung der kleinlitauischen Bewegungen in Ostpreußen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. In *Selbstbewusstsein und Modernisierung. Sozialkultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*, Hg. von R. Traba, Osnabrück, 2000, p. 111–125. A. Kossertas knygoje *Ostpreußen. Geschichte und Mythos* (München, 2005), aptardamas Mažosios Lietuvos judėjimus, Jankui skiria trumpą pastraipą (p. 232). M. Kleino publikacija: „Kleine, einfache, ungebildete litauische Bauern...“: Martynas Jankus und das Deutsche Reich. *Annaberger Annalen*, 2009, t. 17,

Jankaus publicistinė ir politinė veikla įgauna aiškų separatistinį charakterį. O „separatistų“, kaip žinome, pasaulyje niekas, išskyrus jų sekėjus, nemėgsta. Jankus ir pats save kaltino „tėvynės išdavimu“ – vertinimas, kuris yra beveik neišvengiamas, turint galvoje jo veiklą, kai ji vis dėlto kartkartėmis peržengdavo Mažosios Lietuvos ribas ir pasiekdavo nacionalinius judėjimus kaimyninėse šalyse. Jeigu ne leidinio kalba, puikiai parengtam leidiniui tai suteiktų stiprų pagrindą sulaukti dėmesio taip pat ir vokiškai kalbančiuose kraštuose.

Iš vokiečių kalbos vertė Irena Krivienė